

Олексій Толочко

ЯК ЗВАЛИ ДРУГУ ДРУЖИНУ РОМАНА МСТИСЛАВИЧА?

Роман Мстиславич, князь волинський і дуже коротко – галицький, одружувався двічі. Імені першої Романової дружини, дочки Рюрика Ростиславича київського літописи не називають, але дослідники припускають, що нею була Предслава Рюриківна¹. Доля її виявилася нещасливою: Роман “пустив” її від себе, а згодом насильно постриг у монастир.

Друга дружина Романа також закінчила життя в монастирі, але добровільно і після смерті чоловіка. Вона видається дослідникам цікавою фігурою, адже саме завдяки її енергії, наполегливості і дипломатичним здібностям малолітні сини Романа не загубилися в анархії, що огорнула Галичину і Волинь після несподіваної смерті Романа, а таки здобулися на князівські столи, а згодом навіть зібрали докупи свою розсіпану отчину.

Ім'я другої дружини Романа Мстиславича ні разу не згадано в джерелах². Галицько-Волинський літопис знає її лише як “Романову” (“княгиня Романова”, або “великая княгиня Романова”). Нічого не відомо також і про її походження. Однак з усього видно, то була надзвичайна жінка. Очевидна суперечність між роллю, яку “Романовій” випало зіграти в історії, та її безіменністю породила в літературі дві протилежні думки щодо її походження.

Рішучість, з якою “Романова” взяла в свої руки долю синів після смерті Романа, й упевненість, з якою організувала їм підтримку польського князя та угорського короля, наштовхували дослідників на думку про її походження з якоїсь визначної східноєвропейської родини. Серед можливих пропонували Арпадів, Пястів, візантійську династію Ангелів, чи родину, близьку до візантійського правлячого дому Каматерів³.

Частина ж дослідників дошукувалася іншого походження княгині. В. Пашуто гадав, що “Романова” мала походити з котроїсь боярської родини Волині; М. Котляр припустив, що вона була сестрою боярина Мирослава “дядька”⁴. Ця гіпотеза явно

¹ Див., наприклад: М. Dymnik. *The Dynasty of Chernigov, 1146–1246*. Cambridge, 2003. Pp. 191, 194.

² У фальсифікованій грамоті Романа Мстиславича (сер. XVII ст.) ім'я його дружини подано як “Анастасія” (у деяких списках – “Настасія”). Під таким же іменем вона внесена в помянник Печерського монастиря. Дякую Ярославові Затилоку за консультацію з цього питання.

³ Огляд літератури див.: D. Dąbrowski. *Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich*. Poznań; Wrocław, 2002; *Галицько-Волинская летопись. Текст, перевод, комментарий*. Санкт-Петербург, 2005. С. 184-188.

⁴ В. Т. Пашуто. *Очерки по истории Галицко-Волинской Руси*. Москва, 1950. С. 194; М. Ф. Котляр. До питання про візантійське походження матері Данила Галицького // *Археологія*. 1991. № 2. С. 48-58.

взорована на шлюбну ситуацію Мстислава Володимировича⁵, й аналогія, здається, служить їй єдиним доказом.

“Безіменність” жінки в давньоруському літописанні ні загалом, ні в нашому випадку не вказує на її статус чи низьке походження. Називати заміжню жінку за чоловіком, а незаміжню – за батьком було в звичці літописців. Коли б не випадкові обставини або не іноземні джерела, ми не знали б імен жінок, народжених у значно родовитіших сім’ях. Два найочевидніші приклади: ми ніколи не довідаємось, як звали матір Володимира Мономаха (дочку візантійського імператора Константина IX); лише з іноземних джерел відомо, що дружину самого Володимира звали Гіта й що була вона дочкою англо-саксонського короля Гаральда.

Утім, припускати незначне походження Романової дослідників, схоже, змушували інтуїтивно вгадувані скандальні обставини другого шлюбу Романа Мстиславича. Цей шлюб не відзначено у жодному літописі. Ніхто з Рюриковичів ніколи не вважав себе ріднею Романовій. Щоправда, польський князь Лешко Білий та угорський король Андрій називали її “ятров’ю”, але тільки у значенні “братової”, жінки кузена. Романовій, таким чином, не знаходиться місця серед династій Східної Європи. Відсутність очевидних родинних зв’язків у Східній Європі, втім, може вказувати напрямок у бік Візантії, як гадав Ієронім Граля⁶.

Цілковиту мовчанку усіх без винятку джерел (руських, польських, візантійських) про друге одруження Романа – при тому, що усі вони цікавляться колоритною фігурою князя, – можна пояснити тільки як мовчазне ігнорування цього факту. І на те, схоже, були причини. Другий шлюб Романа Мстиславича дослідники датують 1199 р.⁷, чи в будь-якому разі не пізніше 1200 р.⁸ Ці дати, втім, виводять із років народження дітей Романа. Насправді це вказує лише на новий зв’язок Романа, що почався близько вказаного року. Але чи був це шлюб в повному розумінні слова? Варто звернути увагу, що Романова з’являється у житті Романа Мстиславича ще коли не розірвано його перший – законний – шлюб із Рюриківною. Лише 1202 р. (або навіть 1203 р.) Роман силою постриг останню у черниці. Схоже, що ставши 1199 р. галицьким князем, разом зі столом Роман успадкував і давню манеру галицьких князів (Ярослава Володимировича, Володимира Ярославича) утримувати конкубінат. У будь-якому разі, до 1202 р. зв’язок із Романовою не міг мати канонічного значення⁹. Можливо, саме цим і пояснюється мовчання про нього в джерелах. Коли так, то можливість походження Романової з будь-якої (руської, мадярської чи візантійської) династії можна виключити.

Утім, яке б походження дослідники не вигадували Романовій, усі вони, здається, згодні в тому, що її ім’я – Анна.

⁵ Під 1122 р. Іпатіївський літопис повідомляє: “se ve l \to priwezo [a. iz Nowgoroda. Mxstisl awu venu drugu1 Dmi trownu. Zawi dowu wnuku” (*ПСРЛ*. Т. 2. Санкт-Петербург, 1908. Стб. 286).

⁶ Hieronim Grała. Druge małżeństwo Romana Mścislawowicza // *Slavia orientalis*. Warszawa, 1982. R. 31. Nr. 3-4. S. 116-119.

⁷ Ibid. S. 125.

⁸ D. Dąbrowski. *Rodowód Romanowiczów...* S. 34-41.

⁹ Докладніше див.: А. П. Толочко. Известен ли год рождения Даниила Романовича Галицкого? // *Средневековая Русь* (в друці).

Те, що другу дружину Романа Мстиславича, можливо, звали Анною, вчені основують на повідомленні Галицько-Волинського літопису про те, що Мстислав Данилович, щойно ставши волинським князем, спорудив у 1289 р. над її могилою каплицю на честь Іоакима та Анни.

Togo ^v l ^t. Mxstislawou kn-z1 w^l ovi emou Bñ. wo sr^dce mysl x bl gou sozda grobnic1 kamenou. nad' grobom' . baby swoei Romanowoi. w monastyr\ . wx stogo: l sw]a 1 wo im-praw\ dni kou Aki ma i Anxny. i slouvbou w nei stwori: ¹⁰

Над могилою можна було спорудити каплицю тільки на честь святого патрона померлої людини, гадають вчені, отже, ім'я Романової – Анна.

Тепер уже не згадати, хто першим пустив у світ цю гіпотезу (М. С. Грушевський згадував її вже як самоочевидну¹¹), але вона виявилася напрочуд популярною, можливо, через те, що літописне повідомлення здається прозорим і недвозначним. Між тим, воно містить декілька не цілком зрозумілих моментів. По-перше, (це відзначив колись А. Генсьорський¹²) літописець не знав, у якому саме монастирі було поховано Романову, і де, власне, Мстислав побудував “гробницю”. По-друге (і це для нашої теми суттєвіше), не зовсім ясно, що саме спорудив Мстислав. Дослідники майже однотайно пишуть про “каплицю”¹³. Проте, для поминальної каплиці в давньоруській мові існувало слово “божниця”¹⁴, і саме таку надгробну божницю, наприклад, спорудили в Печерському монастирі над могилою Євпраксії Всеволодівни¹⁵.

На відміну від божниці, видимої над поверхнею церковної підлоги, “гробницею” літописи називають підземну споруду, в яку поміщали “гроби”, тобто саркофаги¹⁶. Таке значення зафіксоване в літописах неодноразово¹⁷. Існує, втім, одне повідомлення, яке дозволяє припускати, що “гробницею” могли називати церкву, спеціально споруджену як усипальницю. 1194 р. київський князь Святослав

¹⁰ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 937.

¹¹ М. С. Грушевський. *Історія України-Руси*. Львів, 1905. Т. 3 (у примітках до генеалогічної таблиці).

¹² А. І. Генсьорський. *Галицько-Волинський літопис. Процес складання, редакції і редактори*. Київ, 1958. С. 30.

¹³ М. Чубатий писав про “молільницю ім. св. Анни” (М. Чубатий. *Історія християнства на Русі-Україні*. Рим; Нью Йорк, 1965. Т. 1. С. 569).

¹⁴ Й. И. Срезневский. *Материалы для Словаря древнерусского языка*. Санкт-Петербург, 1893. Т. 1. Стб. 141-142; *Словарь древнерусского языка (XI-XIV вв.)*. Москва, 1988. Т. 1. С. 279.

¹⁵ Пор.: “Pristawis- Ewpraksii Vsewolova d]i. [...] i pol oveno by^s t\lo e4 w Pe`ersmskomъ manastyri ou dweri i 4ve kъ ougu. i w`ini [a nad ne1 bovnic1. id\ve levi tx t\lo e4” (ПСРЛ. Т. 2. Стб. 260). Тотожний текст і у Лаврентіївському літописі: “Prestawis- Ewpraksii. d]i Vsewolova. [...] i pol ovena by^s w Pe`ersko^m manastyr\ . ou dweri i 4ve kъ ;gu. i zd\la [a nad ne1 bovoiku. ideve levi^t t\lo e4.” (ПСРЛ. Т. 1. Стб. 283).

¹⁶ *Словарь древнерусского языка (XI-XIV вв.)* Москва, 1989. Т. 2. С. 391-392. Таке ж значення успадкувала й староукраїнська мова; див.: *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.* Львів, 2000. Вип. 7. С. 87.

¹⁷ Пор.: “i pol ovi [a i w gro^d kamenъ. w stpi Bc]. w grobni ci. i deve levi tъ Wsewol odъcъ 5go. (ПСРЛ. Т. 1. Стб. 486); “perenese bl gow\rna4 kn-gini ? l ena. \$ska knz- svoego \$ropol ka. iz grobni c\ . wъ crkowx stxgo Andre4. i pol ovi ego ou \$nky.” (ПСРЛ. Т. 2. Стб. 260); тотожно у Лаврентіївському літописі: “pri nese bl gow\rna4 kn-gyni El ena. knz- \$ropol ka. iz grobni ci. w crkowx sta⁹ Anxdr\4 i pol ovi i ou \$nky. 3 (ПСРЛ. Т. 2. Стб. 312) „i pol ovi [a t\lo ego w toi ve grobni ci. i deve levi tx Wol odi merъ snъ wel i kago kn-z- \$rosl awa Wol odi m\ri `a.” (ПСРЛ. Т. 2. Стб. 610).

Всеволодович, відчуваючи скору смерть, вирішив відвідати Кирилівську церкву, де лежав “гроб” його батька:

i po sem ve pride ko /tni grobnici. i hot\ wni ti po /by`a1 popowi ve 6[ed[1 s
kl 1`emx Stoslaw ve ne dovdaw' i \ha ne l 1bowa[e wo oum\ swoem. -ko ne poklonis-
/tn1 grobou¹⁸

Судячи з того, що Мстислав Данилович міг не тільки освятити новозбудовану споруду окремим свяченням, але і відбути у ній службу, він збудував саме самостійну церкву, а не каплицю у вже існуючій церкві.

Історики не сумніваються, що посвячення “гробниці” на честь свв. Іоакима та Анни мусило мати особисте значення для Мстислава. Однак символіку такого посвячення можна прочитувати по-різному. Іоаким та Анна були батьками Богородиці й, отже, Анна доводилася бабою Христу, як Романова – Мстиславу. Якщо саме цей зміст вкладав Мстислав у посвячення каплиці, Романову зовсім не обов’язково мали звати Анною, адже тут важливий момент паралелізму родин і поколінь, а не співпадіння імен.

І. Граля вважав, що посвячення каплиці “своєю символічною вимовою нав’язує до імені Марія”¹⁹, і, отже, Романову мусили звати Марією. Важко зрозуміти хід думки автора, й навряд, щоб Мстислав так глибоко “ховав” символіку. Символіка, зрештою, на те і розрахована, щоб прочитуватися. Коли б Романову звали Марією, і саме її святу покровительку Мстислав хотів відзначити, він міг би обрати для посвячення котрись із св. Марій (на честь якої було хрещено його бабу) чи навіть спорудити богородичну церкву.

Крім того, посвячення на честь Іоакима та Анни – якщо воно дійсно має символічне значення – вказує на материнську частину родини; Романова ж була бабою Мстиславу з батьківської лінії.

У цьому відношенні треба взяти до уваги не зауважену у цій дискусії обставину: Анною звали матір Мстислава, про що дізнаємося із повідомлення про шлюб Данила та Анни Мстиславни:

W ta^v l\ta wremeni minouw[i po- u nego Dani l\Ñ d]erx i menemx Annou. i rodi [a^s 6
ne4 snwwi i d]eri .perw\п\cx bo b\ ou nego. l rakl \i po nem ve Lew' i po nemx Roman' .
Misti slaw' . { ewarno. j i ni i bo ml adi 6ido[a sw\ta sego²⁰.

Мстислава, крім того, було названо на честь діда з материнського боку – Мстислава Мстиславича Удатного²¹. Для нього, отже, материнська половина родини мала особливе значення²².

¹⁸ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 680. Всеволод Ольгович був похований початково у церкві св. Бориса і Гліба (ПСРЛ. Т. 2. Стб. 321), можливо, Вишгородській. Згодом його вдова – “Всеволожа” – збудувала церкву св. Кирила, треба гадати, спеціально з метою перенести туди тіло князя.

¹⁹ Н. Граля. *Drugie małżeństwo...* S. 124.

²⁰ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 732.

²¹ Мстислава перед смертю було пострижено у схиму і, хто знає, чи не було його схимним іменем Яким?

²² Нашим міркуванням, на перший погляд, перешкоджає висунута Д. Домбровським гіпотеза, що наш Мстислав був сином Данила від другого шлюбу (із невідомою на ім’я дочкою литовського князя Довспрунка, бл. 1246–1249 р.) і не тотожний Мстиславові, синові Анни Мстиславни (D. Dąbrowski. *Rodowód Romanowiczów...* S. 174-175). Це дотепне припущення ґрунтується

Таким чином, спорудження Мстиславом Даниловичем церкви над могилою Романової відзначало одночасно і його бабу, і матір, тобто жіночу лінію його родини. Уважне прочитання літописної звітки, можливо, додає ще одну незауважену церкву до історії волинської архітектури. Що ж стосується імені Романової, то, на жаль, воно і далі залишається загадкою.

виключно на тій обставині, що Мстислав з'являється на сторінках Галицько-Волинського літопису пізніше своїх братів, що може вказувати на значний розрив між ними у віці. За Д. Домбровським, цей другий Мстислав міг би народитися, щонайраніше, бл. 1247/1248 р. Проте, у 1280 р. у Мстислава був син Данило, вже здатний на рівні з іншими князями ходити у військовий похід. Виходило б, що Мстислав став батьком у підлітковому віці. Фактом лишається, що літопис не знає жодного сина Данила Романовича від другого шлюбу і що єдиним сином Данила на ім'я Мстислав літопис називає сина Анни. Більше того, посвячення Мстиславом споруди на честь Анни може бути аргументом на користь того, що Мстислав – таки син Анни Мстиславівни.